

NL / Catalogus in grote oplage

Expositie :

**Vrouwenportretten. Verhalen voor een
Geschiedenis**

mundaneum

Introductie

Eerbetoon aan en aandacht voor vrouwen die hun stempel gedrukt hebben op België in de 19^e en 20^e eeuw, ziedaar het doel van **Vrouwenportretten. Verhalen voor een Geschiedenis**. Erkend of anoniem, activist of niet, deze vrouwen hebben bijgedragen tot verandering in de samenleving. Hun strijd voor recht en vrijheid heeft bijgedragen tot de zaak van de vrouw. Met deze verhalen wil het Mundaneum, archiefcentrum en museum, de herinnering aan vrouwen stimuleren en een meer paritaire geschiedenis schrijven. Het opzet is zichtbaarheid te geven aan vrouwen die mee de Belgische geschiedenis van de 20^e eeuw gekleurd hebben. Illustratrice Florence Sabatier selecteerde 17 portretten die fundamentele thema's voor de emancipatie van vrouwen belichamen. Daarnaast worden bij elk thema

nog vrou- wen vermeld die ook hebben bijgedragen tot stappen vooruit inzake vrouwenrechten.

Maar naast de focus op deze Belgische vrouwen wil het Mundaneum zijn eigen geschiedenis bijstellen door ook de vrouwen die bijgedragen hebben aan het bibliografische avontuur onder de aandacht te brengen. Het Mundaneum heeft steeds de namen van Paul Otlet en Henri La Fontaine op het voorplan gezet. Nochtans werkte Léonie La Fontaine, de zus van Henri, mee aan het opstellen van handgeschreven fiches van het beroemde Universeel Bibliografisch Repertorium (RBU).

Dit werk van valorisatie en herinnering start bij de inhoud van de bestaande collecties over vrouwen. Reeds vanaf 1910 werd er gewerkt aan het verzamelen van documenten over vrouwen, wat uitgemond is op het feminismefonds van het huidig archiefcentrum. Na het overlijden

van Léonie La Fontaine in 1949, werden haar persoonlijke papieren opgeslagen in het Mundaneum. Als eerbetoon aan haar 'matrimoniaal' erfgoed wordt het verhaal van deze tentoonstelling vanuit haar standpunt en met haar stem verteld.

Tenslotte viert deze tentoonstelling ook een verjaardag. In 1922 werd de balie eindelijk toegankelijk voor vrouwen. Vandaag, in 2022, hebben vrouwen veel meer rechten verworven, zoals het stemrecht in 1948. Zijn er vandaag nog issues over gelijkheid van vrouwen in het dagelijks leven? **Les Grenades - RTBF**, daagt bezoekers uit met actueel en pittig commentaar.

Vrouwenportretten. Verhalen voor een geschiedenis. Tijdens dit bezoek zullen sommige figuren u misschien bekend voorkomen, maar één ding is zeker, u zal ze niet vergeten!

Stéphanie Manfroid,

Curator van de tentoonstelling

Welkom in het Mundaneum, een uniek archiefen tentoonstellingscentrum in het hart van Bergen! Hier worden zo'n 6 kilometer documenten bewaard samen met 12 miljoen fiches. Niet niks he? In elk geval iets om trots op te zijn. De geschiedenis van deze uitzonderlijke plek begint aan het einde van de 19e eeuw. Ik weet het, ik was erbij! Staat u mij toe mij even voor te stellen... Mijn naam is Léonie La Fontaine, Ninie voor mijn broer Henri. Ik ben geboren in Brussel op 2 oktober 1857 in een gegoede familie. Thuis organiseerde mijn moeder, Marie-Louise Philips (1826-1899), tafelgesprekken die mijn broer en ik vaak bijwoonden. De gesprekken over maatschappelijke betrokkenheid boeiden mij, ik groeide op temidden cultuur en kunst maar tevens pacifistische en feministische ideeën.

Als volwassene viel ik op als activist binnen *La Ligue*, een Belgische vereniging voor vrouwenrechten, waarin ook Marie Popelin actief was. Deze beweging zag het licht in 1892. Je kunt je voorstellen dat het destijds geen sinecure was om – als vrouw – naar voren te treden en het woord te nemen. De samenleving werd toen helemaal gedomineerd door mannen en we hadden geen of amper rechten... En dat het hoog tijd was om daar verandering in te brengen!

Mijn engagement voor vrede en vrouwen deel ik met mijn broer. Door de jaren heen zijn we heel hecht gebleven. Hij werd een socialistisch senator en ontving in 1913 de Nobelprijs voor de Vrede. Het is zo dat hij het is die alle aandacht krijgt maar zijn bekendheid dient ook mijn doel... Ikzelf ben een vastberaden feministische pacifiste: ik richt mij tot koning Albert I in december 1916 "Ooit komt er een dag, dat hopen wij vurig, dat vrouwen zullen worden opgeroepen om naast mannen te zetelen";

vanaf die dag, daar zijn wij van overtuigd, zullen oorlogen onmogelijk geworden zijn.”

En het Mundaneum in dit alles? Ik sluit me aan bij Paul Otlet en Henri die het gekke en utopische project opvatten om alle publicaties over alle onderwerpen sinds de uitvinding van de boekdrukkunst op te lijsten. Ons trio bedenkt – weliswaar op papier – de voorouder van ons aller zoekmachines. Ik schrijf de eerste 400.000 fiches van het *Universeel Bibliografisch Repertorium*. En aangezien informeren onderdeel is van mijn strijd, eis ik een aparte bibliografie over vrouwen. Het *Centraal Bureau voor Vrouwendocumentatie* start in 1910.

Na de Grote Oorlog, bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen in 1921, richtten we samen met Marie Parent de Algemene Belgische Vrouwenpartij op. Hoe surrealistisch ons land wel is: vrouwen mogen op

de lijst staan en verkozen worden, maar hebben dan nog geen stemrecht! Tijdens het interbellum vecht ik tegen oorlog en fascisme, samen met Lucie Dejardin en Isabelle Blume. Nooit meer oorlog roepen wij en toch breekt in 1939 de oorlog uit. De totale ineenstorting.

En dan, de overwinning, eindelijk! In 1948 verwerven vrouwen stemrecht bij de parlementsverkiezingen. Het is het resultaat van een lange strijd... Ik sterf op 92-jarige leeftijd, een paar weken voor de allereerste verkiezingen met algemeen gemengd kiesrecht.

Via deze tentoonstelling, ***Vrouwenportretten. Verhalen voor een geschiedenis***, nodig ik je uit om kennis te maken met mijn tijdgenotes die de geschiedenis van België mee gemaakt hebben, maar ook met zij die na ons gekomen zijn.

Meer weten over onze Geschiedenis met vrouwen, volg mij maar!

De pers

Laten we onze duik in de geschiedenis beginnen met de plaats van vrouwen in de pers. Ze werkten vanaf het einde van de 19^e eeuw in redac- ties. Zoals te verwachten werden ze niet met open armen ontvangen. Toch zijn ze er, en beetje bij beetje kunnen ze hun ideeën delen. Een plek krijgen in het medialandschap is een bepalende factor voor de zichtbaarheid van vrouwen en feministen. Zelf werk ik zeer actief mee aan het propageren van feministische ideeën via het *Bulletin van de Belgische Liga voor Vrouwenrechten*, waarvan ik redacteur ben. Daardoor worden banden gesmeed met de medestandsters.

Eerst probeert de traditionele pers meer vrouwelijke lezers aan te trekken met nieuwe rubrieken die rechtstreeks tot hen gericht zijn. Later komen de typische vrouwenmagazines. Desalniettemin worden

de media uitsluitend door mannen aangestuurd. Ondanks de professionalisering van het vak in 1963, bleef de journalistiek en in het bijzonder de geschreven pers een mannenbolwerk. Hoewel radio en televisie vanaf de jaren negentig hun personeel meer vervrouwelijken, blijven de verantwoordelijke functies, zoals productie of management, vooral in handen van mannen...

De vraag van les Grenades

Moet je als vrouwelijke journalist nog steeds vechten om je werk te mogen doen? Zijn de Belgische media een voorbeeld in de strijd tegen seksisme?

Volgens een onderzoek van de Vereniging van Beroepsjournalisten maken vrouwen in Franstalig België slechts 35% van het journalistieke personeelsbestand uit en worden de media nog steeds overwegend

door mannen geleid. Vrouwen melden ook veel vaker dan mannen dat ze al te maken hebben gehad met discriminatie en/of intimidatie in de context van hun werk, en dan meestal vanwege hun geslacht. Wat betreft de manier waarop de media omgaan met gendergerelateerd geweld, kan het nog beter: het wordt nog al te vaak geminimaliseerd door journalisten.

Caroline Boussart-Popp (1808-1891) / Pseudo Charles

De carrière van deze dappere vrouw is een uitzondering in de perswereld van de 19e eeuw. Afkomstig uit Binche, woonde ze in Bergen met haar echtgenoot, Christian Popp, de vader van het Belgische kadaster. Van 1837 tot 1891 was ze directeur en hoofdredacteur van het *Journal de Bruges*. Bovendien onderscheidde ze zich in 1886 als een van de oprichters van de *Algemene Belgische Persbond*. Hoewel van conservatief-liberale strekking pleit ze voor de opvoeding van meisjes op school. Maar volgens haar partij hoort een vrouw thuis... Zo schrijft ze: "Mijn literaire achtergrond is pover en journalistiek is een ondeugd die je niet laten kan. Hardwerken en een beetje moed zijn mijn enige verdiensten." We kunnen stellen dat Caroline Boussart-Popp de weg voor ons opent!

Germaine An Parijs (1893-1983)

Germaine Van Parys was een talentvolle persfotografe. Tijdens de oorlog werkte ze voor de clandestiene pers en in 1952 richtte ze haar eigen agentschap op: *Van Parys Media Reporters*.

Marie-Thérèse Rossel (1910-1987)

Persbaas Marie Rossel erfde het dagblad *Le Soir* toen ze amper 25 jaar oud was. Na de oorlog kreeg zij de leiding van de redactie en innoveerde ze met de toevoeging van de *Petite Gazette*.

Het onderwijs

Ik ben opgegroeid in een progressief gezin. Ik kan niet naar school, maar gelukkig krijg ik thuisonderwijs. Waarom kwam het secundair onderwijs voor meisjes in België zo traag op gang? Ik leg het u uit... De spanning tussen seculier en religieus onderwijs, en de vastgeroeste opvattingen over de plaats van de vrouw in het gezin ontzeggen meisjes de toegang tot de door de Staat georganiseerde schoolloopbaan. De eerste middelbare scholen voor meisjes ontstaan voornamelijk in het seculiere burgerlijke milieu zoals het mijne. Vrouwen krijgen toegang tot het beroep van leraar in het basisonderwijs door middel van particuliere en betalende opleidingen. En dat verandert alles! Vanaf 1888 worden dankzij deze eerste diploma's andere, meer gespecialiseerde opleidingen binnen universiteiten toegankelijk voor de meest bevoorrechte meisjes onder ons.

Voor de minderbegoeden en omdat de industrie er nood aan heeft, bieden andere scholen beroepsopleidingen aan, bijvoorbeeld die van Raphaèle Bischoffsheim in Brussel. Mijn broer is een van de stichtende leden van de *Association pour l'enseignement professionnel des femmes*. In 1914 werd uiteindelijk de wet op de leerplicht voor iedereen tot 12 jaar een feit. In de jaren zeventig werden scholen gemengd; meisjes en jongens in dezelfde school.

De vraag van les Grenades

Houdt de school genderstereotypering in stand?

In de opleiding van het onderwijzend personeel wordt onvoldoende aandacht besteed aan de stereotypen, wat een aanzienlijke impact heeft op de toekomst van zowel meisjes als jongens. Vooroordelen werken ook op het niveau van onderwijsoriëntaties, zowel in het

algemeenvormend als in het technisch onderwijs. Op de middelbare school worden jongens veel vaker aan het woord gelaten dan meisjes. Wat betreft rolmodellen, reiken schoolprogramma's weinig vrouwen aan, of het nu in de wetenschap, de politiek of de geschiedenis is. Ten slotte is er het zogezegd neutrale mannelijk woordgeslacht waardoor meer inclusieve taal wordt belemmerd.

Isabelle Gatti De Gamond (1839-1905)

Mijn geliefde Isabelle is een sleutelfiguur wat betreft de opleiding en opvoeding van vrouwen in België. We werkten samen in de *Belgische Liga voor Vrouwenrechten*. Voor de stichting van de scholen die haar beroemd maakten, was ze gouvernante in dienst van Poolse aristocraten. Als autodidact verdiept ze haar kennis en werkt ze een originele onderwijshervorming uit voor meisjes in België. In 1862 publiceert ze haar theorieën in het tijdschrift *L'éducation de la Femme*. Op 25-jarige leeftijd richt ze de eerste seculiere school voor meisjes op, *Les Cours d'éducation*, in de Broekstraat in Brussel. De meisjes kregen er de vereiste basis om lerares te worden of naar de universiteit te gaan. "We zullen nooit weten hoe groot de revolutie zal zijn telkens wij een deur openzetten voor vrouwen" stelt ze.

Andere vrouwen hebben een belangrijke rol gespeeld inzake de toegang tot onderwijs...

Marie Frauenberghaps (1879-1939)

Sticht een hogeschool voor meisjes onder de hoge bescherming van de Universiteit Leuven. In 1931 werd deze de *Marie Haps-school*, en in 1946-1947 specialiseerde de instelling zich in de opleiding tot psychologie-assistente onder leiding van haar dochter Simone.

Madeleine Thonnart-Jacquemotte (1907-2000)

In 1947 werd ze prefect van het Lycée d'Ixelles, dat later haar naam zou dra- gen. Ze is een van de eerste vrouwen aan het hoofd van een officiële school.

Léonie De Chestret de Haneffe-De Waha (1836-1926)

In 1868 richt zij in Luik *l'Association pour l'éducation des jeunes filles* op, een liberaal onderwijsproject. De school draagt nog steeds haar naam: Le Lycée Léonie de Waha.

De prostitutie

De kwestie van de prostitutie maakt deel uit van mijn politieke engagement. Ik sluit me aan bij de abolitionistische beweging. In de jaren 1880 onthulde de zogenaamde “Little English Women”-affaire mensenhandel vanuit Engeland naar bordelen in België. Onze beweging, die de prostitutie en de directe gevolgen daarvan, zoals de verspreiding van geslachtsziekten, wilde doen afschaffen, liet toen haar stem horen en probeerde een einde te maken aan deze handel. Veel feministische verenigingen sloten zich bij ons aan. Dat was ook het geval van de Engelse feministische activiste Joséphine Butler. Met haar uitgesproken standpunten zet zij iets in beweging... De stad Brussel kan deze mensenhandel niet langer negeren, de bevoegdheid om prostitutie te reguleren komt immers toe aan de steden.

Het is pas veel later, met de wet van 21 augustus 1948, dat de Belgische Staat eindelijk wetgeving op het gebied van prostitutie uitvaardigt. Al heeft de wet weliswaar een abolitionistische insteek, ze blijft ambigu. De sekswerksector, zoals deze nu genoemd wordt, blijft problematisch voor wat betreft de volksgezondheid.

De vraag van les Grenades

Hoe sekswerkers beschermen?

Prostitutie is vandaag de dag nog steeds een groot probleem: de bescherming van de rechten van sekswerkers, mensenhandel en seksuele uitbuiting van minderjarigen. Hoewel prostitutie in België niet strafbaar is, wordt ze vaak uitgeoefend in een context van illegaliteit en clandestiniteit. De hervorming van het seksuele strafrecht heeft tot doel beter te omschrijven wat is toegestaan en wat verboden blijft. Volgens

het Agentschap Gelijke Kansen is in de grote steden van West- Europa tussen de 50 en 90% van de vrouwen in de prostitutie van buitenlandse nationaliteit. Met betrekking tot de bescherming van sekswerkers zijn er twee tegengestelde stromingen: abolitionisme en regulering.

Anna Van Diest dite Isala (1842-1916)

Het is ook bij de *Belgische Liga voor Vrouwenrechten* dat ik de ongelooflijke Isala Van Diest ontmoet. Als dochter van een verloskundige chirurg was ze, in 1884, de eerste vrouw die in België de graad van doctor in de geneeskunde behaalde. Omdat deze opleiding destijds bij ons nog niet toegankelijk was voor meisjes, ging ze in Zwitserland en vervolgens in Engeland studeren. Bij haar terugkeer, om haar diploma te valideren en een praktijk in België te kunnen opstarten, schreef ze zich in aan de enige universiteit die openstond voor vrouwen, de Universiteit van Brussel. Haar specialismen zijn chirurgie en verloskunde. Nadat ze haar praktijk had geopend, die weinig succes kende, wijdde ze zich aan de zorg voor vrouwen die leden aan syfilis. Onder haar patiënten veel prostituees. Ze werkt mee aan de abolitionistische *Société de moralité publique de Belgique* en neemt de leiding van

Le Refuge, een opvanghuis voor ex-prostituees. Als feministe verdiept ze zich in de regulering van prostitutie en strijdt ze tegen vrouwenhandel.

De vrouwenemancipatie

Hoe kunnen we praten over vrouwenemancipatie zonder mijn vriendin Marie Popelin te vermelden: een emblematische figuur van de feministische beweging aan het einde van de 19^e eeuw. Als eerste vrouw die het diploma in de rechten behaalde werd haar de toegang tot het beroep van advocaat alsnog ontzegd. Daarna begon ze aan een juridische en economische kruistocht, typerend voor deze eerste feministische golf waartoe ook ik behoor. Onze tegenstanders waren talrijk, zoals blijkt uit de mening van procureur-generaal Van Schoor met betrekking tot de kandidatuur van Marie Popelin: "De druk en impedi- menta van het moederschap, de opvoedingslast van haar kinderen, de zorg voor het huishouden plaatst haar in omstandigheden die onverenigbaar zijn met de taken van de advocatuur en geeft haar

noch de vrije tijd, noch de kracht, noch de bekwaamheden die nodig zijn voor de gevechten en vermoeienissen van de balie". Gelukkig evolueert de samenleving beetje bij beetje ondermeer dankzij de eisen van onze *Belgische Liga voor Vrouwenrechten*. Op economisch en politiek vlak is er gedurende de hele 20^e eeuw vooruitgang te zien, maar ook tegenslagen... zoals pogingen om in de jaren dertig getrouwde vrouwen van de arbeidsmarkt uit te sluiten (*het wetsvoorstel van dominee Rutten uit 1934*).

In de jaren zeventig krijgt de tweede emancipatiegolf een nieuwe wending. Het zwaartepunt verschuift naar de politiek en de bevrijding van het vrouwelijke lichaam. In de jaren negentig wordt geweld tegen vrouwen het voornaamste aandachtspunt.

De vraag van les Grenades

Betekenen de nieuwe generaties feministen het einde van de straffeloosheid voor agressors?

In 2017 brachten de #metoo en #balancetonporc bewegingen miljoenen getuigenissen van intimidatie en aanranding aan het licht. Sociale netwerken onthullen uitspraken die tot nu toe door de samenleving werden ontkend of geminimaliseerd. Nieuwe bewegingen duiken op, zoals #MeTooIncest, #balancetonbar, #balancetonfolklore. Deze 2.0 getuigenissen maken het mogelijk om grenzen te verleggen in de publieke, politieke en mediasfeer. Directe gunstige gevolgen: de autoriteiten zetten nu tools en studies op om het geweld te kwantificeren en zichtbaar te maken, en werken aan regelgeving om vrouwen te beschermen en de agressors te straffen.

Marie Popelin (1846-1913)

Marie Popelin, een radicale feministe en mijn alter ego, begon haar carrière als lerares. Zodra de universiteiten vrouwen toelaten, gaat ze rechten studeren. Aan het einde van haar opleiding, in 1888, wordt haar de toegang tot de balie geweigerd. De kranten klopten de zaak op: *het werd de Marie Popelin-affaire*. Van haar kant begint ze te ijveren voor de juridische emancipatie van vrouwen en in 1892 richt ze de *Belgische Liga voor Vrouwenrechten* op. Hier ben ik zelf met mijn activisme begonnen. De ontwikkeling van vrouwenrechten in de professionele, economische en civiele sfeer is ons strijdros. De internationale weerklank van onze strijd vindt bijklank bij de Internationale Vrouwenraad. Mede dankzij die steun gaat Marie Popelin ijveren om vrouwen samen te brengen in een nationale structuur: de Nationale Raad van Belgische Vrouwen (CNFB), opgericht in 1905.

Meer stemmen leidt tot verandering...

Marthe De Kerchove De Denterghem-Boël (1877-1956)

In 1934 volgt ze mij op in de Nationale Raad van Belgische Vrouwen. Onverdroten en conform de democratische beginselen eist zij (democratisch) universeel en gemengd stemrecht.

Louise Van Duuren-De Craene (1875-1938)

Verzet zich tegen de discriminerende maatregelen die gehuwde vrouwen in de jaren dertig uitsluiten van de arbeidsmarkt. Gelijk loon is voor haar een noodzakelijke eis: *voor gelijk werk gelijk loon*.

De kunst

Ik ben geboren in een rijke, intellectuele en vooruitstrevende familie, omringd door kunst. Helaas hebben vrouwen van mijn generatie geen toegang tot kunstonderwijs buiten de priv esfeer. Het is dan ook binnen het huisgezin dat de artistieke vorming van meisjes uit de hogere middenklasse wordt gestimuleerd. Al kunnen we dan via officiële kanalen geen opleiding volgen, toch kunnen we verrassend genoeg onze werken tonen; de 19^e-eeuwse tentoonstellingskanalen staan voor ons open. Sommige vrouwen maken zich daar bekend. Beetje bij beetje overschrijden bepaalde thema's het fatsoen dat aan vrouwelijke kunstenaars wordt opgelegd. Naaktmodellen – die als te choquerend overkomen want vrouwen horen immers deugdzaam en moreel

hoogstaand te zijn – hielden ons tot 1910 buiten de academies en conservatoria.

We moeten het vertellen, in het eind van de 19de eeuw en in begin van de 20ste eeuw, evolueren vrouwelijke kunstenaars in een zeer mannelijke wereld. De plaats van de vrouw blijft in de wereld van de kunst die van de muze of het model. Maar u zult het begrepen hebben, hoewel er veel uitdagingen zijn, claimen steeds meer vrouwen deze status als kunstenaars en om de sociale, artistieke en morele conventies van hun tijd te tarten en eindelijk hun kunst te bevrijden.

De vraag van les Grenades

Kan je vijf vrouwelijke kunstenaars noemen wiens werk je in musea hebt gezien?

Niet zo eenvoudig, hé? Hoewel vrouwen vaak in de meerderheid zijn op kunstacademies, zijn ze nog steeds sterk ondervertegenwoordigd in het bestuur van culturele instellingen, op de affiches van festivals, in museumcollecties of op de planken van bibliotheken. Gelijkheid tussen vrouwen en mannen kan niet lukken zolang de nalatenschap van vrouwen niet naar waarde wordt geschat. De jongere generaties hebben rolmodellen nodig waardoor ze zich laten inspireren, gewaardeerd voelen en waarin ze zichzelf kunnen projecteren. In België zijn er initiatieven die bakens verzetten, zoals Scivias, dat tot doel heeft discriminatie van vrouwen in de muzieksector aan te klagen, het

Collectif F(s) dat strijdt tegen de onzichtbaarheid van vrouwen in de culturele middens of nog het festival Voix de Femmes, een project op het snijvlak tussen kunst, cultuur en feminisme.

Anna Boch (1848-1936)

Net als ik komt Anna Boch uit de liberale hogere burgerij. Haar familie ligt aan de basis van de aardewerkindustrie in La Louvière aan het einde van de 19e eeuw. Zoals alle meisjes in ons milieu genoot thuis ze een kunstopleiding, en op reis kon ze haar tekentalent de vrije loop laten. Zij leert veel bij dankzij haar banden met de Belgische artistieke gemeenschap. Vanaf 1884 exposeert ze op het Triënnale Salon in Brussel en vervolgens bij de *Cercle Artistique et Littéraire*. Ze frequenteert verschillende artistieke kringen, met name – als enige vrouw – *Le Groupe des Vingt*. Thuis verwelkomt ze bekende artiesten zoals Eugène Ysaye en Gabriel Fauré. Ze is rijk en financiert en ondersteunt artistieke creatie. Haar rol als mecenas is erg belangrijk voor de kunstenaars die ze in heel Europa ontdekt. Naast haart

schilderstalent blinkt ze ook uit in de muziek. Net zoals ik heeft ze een passie voor de piano.

Andere vrouwen in de kunst

La Reine Elisabeth (1876-1975)

Muziek had een speciale plaats in haar leven. De internationaal vermaarde wedstrijd voor klassieke muziek, opgericht in 1937, draagt haar naam, de *Koningin Elisabethwedstrijd*.

Cécile Leseine dite Douard (1866-1941)

Cécile Douard is een schilderes van bescheiden afkomst die tot de Belgische artistieke avant-garde behoort. Ze schildert de Borinage in realistische stijl. De mijnen en de uitbuiting van de arbeiders, waaronder veel vrouwen, zijn haar favoriete onderwerpen. Op zeer jonge leeftijd

wordt ze blind en is zich dan gaan toeleggen op muziek, beeldhouwen en schrijven en zet ze zich in voor de *Brailleliga*.

Marguerite Acarin dite Akarova (1904-1999)

Akarova, choreografe, schilderes en beeldhouwster was een vooraanstaande figuur in de Belgische artistieke avant-garde van het interbellum. Ze introduceerde nieuwe kunstvormen in de moderne dans.

De Godsdienst

Ik kom uit een seculier milieu, maar het moet worden erkend dat in mijn tijd het religieuze leven en de kerk- gemeenschappen een sterke invloed uitoefenden op de bevolking in heel West-Europa. Meisjes treden in de Kerk en leggen de geloften af. Buiten een huwelijk is er voor velen geen andere optie. Tijdens de 19^e en begin 20^e eeuw zijn nonnen alomtegenwoordig in het onderwijs, de ziekenzorg en de bijstand als verpleegsters en leraressen en dit onder de sluier van het geloof. Deze diensten aan de samenleving zijn gratis en voor iedereen toegankelijk.

Beetje bij beetje verschuift het accent van christelijke traditie en rituelen naar menselijke individualiteit. Na de Tweede Wereldoorlog namen zowel de prerogatieven als de invloed van religieuze gemeenschappen af. Oorzaak is de secularisering van het onderwijs en

de professionalisering van de zorg. Gediplomeerde verpleegkundigen werken nu onder toezicht van de arts. Zusters en nonnen trekken zich terug in hun kloosters en stoppen met proselitisme.

De vraag van les Grenades

Welke plaats voor vrouwen binnen de instellingen van de religies van het Boek?

In België, Frankrijk en elders besluiten vrouwen om het geloof en de praktijken te 'depatriarchaliseren'. Anne-Joelle Philippart stelt dat "vrouwen niet gelijk zijn aan mannen in de kathosfeer" en pleit voor een openstelling van de functies in de sacrale sfeer. Moslimfeminisme Malika Hamidi, leidt een beweging die sinds het einde van de jaren tachtig aan kracht wint en die een echte transformatie van religie voorstelt in combinatie met een herinterpretatie van teksten om

zodoende een einde te maken aan genderongelijkheid. Delphine Horvilleur, rabbijn van de Liberaal-Joodse Beweging van Frankrijk, stelt de uitsluiting van vrouwen aan de kaak van religieuze kennis en dus van macht.

Soeur Marie-Rose Carouy

Zélie Carouy (1852-1923)

Ik ben geen fan van zusters of noch van de Kerk, maar sta me toe zuster Marie- Rose Carouy voor te stellen voor wie ik een bijzondere bewondering koester. Moederoverste, maar ook onderneemster en pionier, lid van de ziekenhuisgemeenschap van *Notre-Dame à la Rose de Lessines*, ontdekt in 1897, Helkiase (kwik- zilverbichloride), na wat ze beschrijft als een mystiek visioen. Dit providentiële product blijkt geneeskrachtige eigenschappen te hebben tegen huidaan- doeningen. Deze vrouwelijke priorin staat dus voor heel wat uitdagingen tijdens haar mandaat als beheerder van het *Hôpital Notre-Dame à la Rose*: de splitsing van de instelling waarvan een deel verhuist naar Jolimont, de inrichting van een eerste museumzaal, de creatie en promotie van

Helkiase. Haar religieuze leven omspant meer dan veertig jaar binnen de kanunniken van Sint-Augustinus. Het illustreert perfect de welvarende periode waarin de nonnen een sterke invloed uitoefenden op de samenleving, in een gemeenschap die zich vooral toelegde op de zorg.

Nog twee spraakmakende nonnen...

Sœur Emmanuelle (1908-2008)

Madeleine Cinquin, bijgenaamd *la petite sœur des pauvres*, volgt een atypisch parcours bij de armen. Met proactieve en vastberaden uitspraken pleit ze voor anticonceptie.

Soeur sourire (1933-1985)

In 1961 werd «Sœur Sourire» beroemd met haar gitaar en haar hit *Dominique*. Een atypisch parcours waarin ze uiteindelijk haar homoseksualiteit niet meer verbergt.

De moederfiguur

In de 19^e eeuw was de echtgenote de spil van de sociale controle binnen het gezin, de goede moeder, opvoedster en de perfecte huisvrouw. De echtgenoot staat in de eerste plaats voor arbeid en burgerschap. Onder het bewind van Leopold II was België de derde wereldmacht. Het "goede moeder aan de haard"-model en een pronatalistisch beleid was de norm. Gelukkig heb ikzelf andere verplichtingen. Maar voor de meeste vrouwen is het leven beperkt tot de moederrol en het runnen van het huishouden.

De economische crises van de nieuwe eeuw veranderen de structuur van het gezin. Vrouwen treden toe tot de arbeidsmarkt. Maar de weerstand is groot... In een context waarin de strijd tegen alcoholisme en de bescherming van kinderen nieuwe opdrachten van de Staat zijn,

wordt betaald werk van vrouwen buitenshuis beschouwd als strijdig met het welzijn van kinderen en de harmonie van gezinnen. Buitenshuis werken wordt tegengewerkt, ondanks de noodzaak om geld te verdienen om economische crises het hoofd te bieden.

Gelukkig zal de verovering van de burgerrechten van vrouwen en echtgenotes nieuwe perspectieven bieden.

De vraag van les Grenades

Is het beeld van de perfecte en geïdealiseerde huismoeder echt achterhaald? Hoe kunnen we praten over gelijkheid zonder een echt vaderschapsverlof in te stellen?

Hoe zit het met gezinnen die niet passen in het heteronormatieve model?

Zelfs vandaag de dag bevordert de patriarchale samenleving een moederlijk schema dat wordt versterkt door gendervooroordelen. Ook al is er beterschap sinds de tijd van Marie Parent, gelijkheid tussen partners in de mentale en huishoudelijke belasting is nog altijd geen feit. Volgens een rapport uit 2020 getiteld “De verzoening tussen beroepsleven en gezinsleven nog steeds sterk gekenmerkt door gender” van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen. De verantwoordelijkheid voor eenoudergezinnen ligt in meer dan 80% van de gevallen bij de vrouwen.

Marie Parent (1853-1934)

Mijn collega Marie Parent groeide op in de drukkerijwereld. Ze begon haar carrière met het uitgeven van kinderboeken en boeken over literatuur en onderwijs. Ze is geïnteresseerd in zij die in de schaduw

blijven: huisvrouwen en moeders. Ze creëerde *Le Journal des Mères* in 1900, waarin ze onder andere seksuele voorlichting behandelde. Maar dat is niet alles! Mijn geachte vriendin pleit voor een opvoeding van vrouwen zonder hen te beperken tot de rol van huis- moeder. Als overtuigd feministe zet ze zich onder meer in voor het toelaten van vaderschapsonderzoek, een taboe met betrekking tot de toestand van verlaten alleenstaande moeders. Binnen de *Société pour la coéducation* pleit zij voor gemengd onderwijs vanaf de lagere school. Na de Eerste Wereldoorlog verdedigden we samen met de *Algemene Partij van de Belgische Vrouwen* een programma voor de parlementsverkiezingen. Dit programma steunt op een paar punten: de strijd tegen alcoholisme, losbandigheid en prostitutie, evenals het verlangen naar vrede en de bescherming van moeders en kinderen.

Strijden andere vrouwen voor bescherming, verdediging en opvoeding van kinderen...

Juliette Varhaegen – Carton de Wiart (1872-1955)

Na haar ontdekking van jeugdrechtbanken in het buitenland, zet ze zich in voor kinderen en hun noodzakelijke bescherming. De in 1912 aangenomen wet op de kinderbescherming krijgt de bijnaam “Wet Julia”.

Yvonne Nevejan – Feyerick (1900-1987)

Maakte carrière bij het *Nationaal Werk voor Kinderwelzijn* (NWK), dat ze vanaf 1938 leidde. In 1942 organiseerde ze de clandestiene plaatsing van meer dan 3.000 Joodse kinderen.

Aimée Racine (1902-1980)

Vanaf de jaren twintig ontwikkelde zij expertise op het gebied van kindbescherming en in de jaren vijftig specialiseerde ze in jeugdcriminaliteit.

Inwerkingtreding vrouwenkiesrecht van kracht

1893 : Nieuw-Zeeland

1902 : Australië

1906 : Finland

1913 : Noorwegen

1915 : Denemarken, IJsland

1917 : Rusland

1918 : Canada, Verenigd Koninkrijk*, Azerbeidzjan, Polen, Georgië, Estland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Armenië

1919 : Verenigde Staten, Nederland, Luxemburg, Zweden, India*

1920 : Albanië, Hongarije, België*, Tsjechoslowakije

1922 : Ierland

1923 : Roemenië *

1926 : Libanon*

1928 : Verenigd Koninkrijk

1930 : Zuid-Afrika*, Turkije*, Griekenland*

1931 : Spanje*, Portugal*

1932 : Thailand, Malediven, Uruguay, Brazilië, Roemenië

1934 : Turkije, Cuba

1935 : Chili*

1938 : Oezbekistan

1940 : Québec

1944 : Frankrijk, Bulgarije

1945 : Joegoslavië, Italië, Japan, Venezuela

1947 : Argentinië, China

1948 : België, Israël

1949 : Chili

1950 : India

1952 : Griekenland, Libanon

1953 : Mexico, Syrië

1954 : Colombia

1955 : Peru

1956: Tunesië

1958: Frans Algerije

1962: Monaco, Marokko

1963: Afghanistan, Iran, Kenia

1964: Libië

1970: Andorra

1971: Zwitserland

1974: Portugal

1984: Liechtenstein

1999: Qatar

2003: Oman

2005: Koeweit

2006: Verenigde Arabische Emiraten*

2011: Saoedi-Arabië

*beperkt

Geweld tegen de vrouwen

De onschendbaarheid van de privésfeer, het vrijheidsbeginsel en het gezag van de echtgenoot remmen interventies van de overheid of van de politie af in zaken van huiselijk geweld. Vrouwen beschermen is voor de feministen van mijn tijd van primordiaal belang. Met onze campagnes tegen alcoholisme pakken we het geweld bij de wortel aan. We strijden voor de bescherming van vrouwen en tegen kindermishandeling. De wet Carton de Wiart van 1912 (wet van Julia) moet een antwoord bieden. Helaas blijven levensgezellinnen, echtgenotes en vrouwen in het algemeen nog lange tijd berooid achter. De eerste opvanghuizen voor mishandelde vrouwen ontstaan in de jaren 70. Ze werden opgericht door vrouwenverenigingen. Eindelijk een maatschappelijke en politieke reactie op het bekende fenomeen van

intrafamiliaal geweld. Ook de rechterlijke macht grijpt eindelijk in. De echtgenote is voortaan beschermd tegen verkrachting binnen het huwelijk (wet van 4 juli 1989). Aan de permissiviteit van overspel op heterdaad als verzachtende omstandigheid voor mishandeling en geweld komt in het volgende decennium (1997) een einde. Daarna volgen regels om de agressor het huis te ontzeggen (2003) en het tijdelijke verblijfsverbod bij huiselijk geweld.

De vraag van Les Grenades

Hoe strijden tegen gendergeweld?

De daders van agressie tegen vrouwen en genderminderheden zijn overwegend mannen. In België wordt de blog Stop Femicide gerund door vrijwilligers en worden gevallen van vrouwenmoord geteld op basis van persartikelen aangezien er nog steeds geen officiële

statistieken zijn. In tegenstelling tot de gangbare interpretatie zijn vrouwenmoorden geen passionele. De Istanbul- Conventie inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld werd in 2016 door 34 landen, waaronder België, geratificeerd. In ons land, de bevoegde ministers hebben acties opgezet tussen de verschillende beleidsniveaus. Het is geweten dat 35% van de Belgische vrouwen ouder dan 15 jaar te maken heeft gehad met fysiek of seksueel geweld.

De seksualiteit

In mijn tijd staat elke vermelding of methode van anticonceptie op de zwarte lijst. Het is een ultiem taboe. Kerk en Staat stimuleren nataliteit. Vrouwen zijn gemaakt om zich voort te planten, punt uit. In 1923 verbood een wet reclame voor voorbehoedsmiddelen en het gebruik ervan. Nochtans willen echtparen minder kinderen, hoofdzakelijk om economische redenen.

Seks buiten het huwelijk bestaat niet, althans in theorie. Ik, bijvoorbeeld, ik ben niet getrouwd en ik laat niets doorschijnen over mijn intieme leven. Dus ja, overspel bestaat wel degelijk, maar het wordt discriminerend bestraft; de grootste verantwoordelijkheid ligt bij de vrouw die wordt gestraft door echtscheiding. Geboortes buiten het huwelijk komen vaak voor maar worden verzwegen.

Beetje bij beetje wordt liefde geseksualiseerd in het voordeel van de mannen, het genot van vrouwen komt niet ter sprake. In Hendrick Van de Velde's boek *le Mariage parfait*, gepubliceerd in 1933, is de man de actieve partner die de vrouwelijke seksualiteit wekt.

De seksuele bevrijding zorgt ervoor dat vrouwen het recht claimen om vrij over hun lichaam te beschikken. Met de vrije toegang tot anticonceptiemiddelen in 1973 neemt deze ontwikkeling een hoge vlucht. Toegegeven, het heteroseksuele model blijft de seksuele representatie domineren, maar beetje bij beetje bevrijdt homoseksualiteit zich van sociale codes. Reproductie en seksualiteit bleven echter tot het einde van de 20^e eeuw onlosmakelijk verbonden.

De vraag van les Grenades

Is genot een feministische zaak? Ja!

De Verklaring van Peking in 1995, aangenomen door 189 landen waaronder België, geeft aan dat “de grondrechten van de vrouw het recht inhouden om meester te zijn over haar seksualiteit”. De clitoris, het enige menselijke orgaan dat uitsluitend bedoeld is om genot te verschaffen, is door artsen lange tijd genegeerd. Zichzelf kennis toe-eigenen is het terugwinnen van ons lichaam. Zeker in heteroseksuele relaties wordt seksualiteit nog vaak ingezet voor het genot van de man, ten koste van dat van de vrouw. In België wil EVRAS (éducation à la vie relationnelle affective et sexuelle) kinderen en jongeren ondersteunen bij de ontwikkeling van hun relationele, emotionele en seksuele

beleving en hen helpen om zich later als volwassenen goed in hun vel voelen.

Emily Claeys (1855-1943)

Deze alleenstaande moeder, afkomstig uit de arbeidersklasse, ontwikkelde een passie voor boeken. Ze wordt een belangrijke figuur van het feminisme en het socialisme in de stad Gent. Als eerste vrouw gekozen in de *Algemene Raad van de Belgische Arbeiderspartij*, voert ze via haar vele publicaties campagne tegen kapitalistische uitbuiting en tegen de infantilisering van vrouwen. Vanaf 1894 promoot ze de neo-Malthusiaanse stellingen over anticonceptie en geboortebeperving. Als aanhanger van de vrije liefde was ze het onderwerp van virulente perscampagnes die gericht waren op haar privéleven en het samenwonen met een getrouwde man. Haar carrière kwam abrupt ten

einde; de breuk met haar partij was onherstelbaar. Het onderwerp was laaiend taboe.

Andere feministen strijden verder...

Monique Knauer – Rifflet (1923-2012)

Monique Knauer-Rifflet werkt mee aan het tijdschrift *Cahiers socialistes* en brengt het probleem van de clandestiene abortussen naar voor. In 1962 opent het eerste centrum voor gezinsplanning in Brussel onder de naam “La Famille Heureuse”.

Lucienne Herman – Michielsens (1926-1995)

Als Vlaams Liberale politica en zeer actief in de Senaat van 1977 tot 1991, diende ze in 1989 met succes het wetsvoorstel in over de gedeeltelijke decriminalisering van abortus, samen met Roger Lallemand.

De verpleegster

Tot begin 20^e eeuw was ziekenhuiszorg de zaak van religieuze gemeenschappen. Vervolgens onderging de beroepsopleiding van verpleegkundigen in België een grondige verandering. Ik maak dat van dichtbij mee. Beetje bij beetje word ik niet meer verzorgd door nonnen, maar door verpleegsters, burgers. Het zijn de medicalisering van de gezondheidszorg en de secularisering van het beroep die maken dat de situatie verandert.

De eerste scholen verschenen bij het begin van de 20^e eeuw in Brussel: de Sint-Jansschool, de Belgische school van gediplomeerde verpleegsters opgericht door Antoine Depage en de katholieke Sint-Camillusschool.

Na de Eerste Wereldoorlog diversifieerde het beroep met ondermeer ambulante verpleegsters die moderne hygiëne promoten en strijden tegen kindersterfte. Wel is er toen al een permanent personeelstekort in deze sector als gevolg van lage lonen, wisselende werkuren en hoge werkdruk. Religieuze congregaties bleven tot aan de Tweede Wereldoorlog aanwezig in de zorg. Door diplomaverreisten opgelegd op vraag van de artsen, komen de nonnen niet meer in aanmerking.

De vraag van les Grenades

Is zorg enkel een taak voor vrouwen? Wie staat er in tijden van crisis op de eerste rij? Is het in tijden van een pandemie eerlijk om enkel het mannelijke woord 'helden' te gebruiken?

Hoewel op het niveau van de artsen de gendergelijkheid min of meer is bereikt, worden de meeste andere zorgberoepen (verpleegkundigen,

ver-pleeghulp, thuishulp, enz.) vandaag grotendeels gedomineerd door vrouwen. Zij zijn lijdend dan ook het meest onder de precare toestand van de gezondheidssector (deeltijds werk, nachtwerk, lage lonen, enz.). Hoewel de gezondheidscrisis de “zorg” weer op het voorplan heeft gebracht, wordt dit werkterrein nog steeds niet ten volle gewaardeerd. Denkers als de filosofe Joan Tronto pleiten voor een betere waardering van zorg door allen.

Edith Cavell (1865-1915)

Edith Cavell, een Britse verpleegster, sluit zich in 1907 aan bij Antoine Depage om zijn school voor verpleegsters te leiden. Deze biedt professionele opleidingen aan buiten de religieuze congregaties. De school wordt erkend voor de kwaliteit van haar seculier en wetenschappelijk onderwijs en breidt dan ook in snel tempo uit. Tijdens

de oor- log werken dokter Depage en zijn echtgenote in het beroemde hospitaal *l'Ocean* – in De Panne. Edith wordt gelast met de verantwoordelijkheid voor de school. Ze sluit zich aan bij een clandestien ontsnappingsnetwerk van geallieerde soldaten. In augustus 1915 wordt ze gearresteerd. Enkele weken later wordt ze veroordeeld door een militair tribunaal en vervolgens geëxecuteerd. Haar dood schokt de publieke opinie en mij ook. De echo's van haar executie, die de barbaarsheid van de bezetter voor altijd zal symboliseren, leiden tot het rekruteren van nieuwe vrijwilligers in Groot-Brittannië.

De mythe van de witte engel is geboren...

Constance Teichmann (1824-1896)

Constance Teichmann genoot een stevige christelijke opvoeding. Vanaf 1846, ze richt in Antwerp een van de eerste kinderklinieken op. Zij organiseert de zorg wanneer cholera de havenstad treft. Haar roeping wordt steeds duidelijker. Tijdens de Frans-Pruisische oorlog gaat ze bij de gewonden op de slagvelden aan het werk namens het Rode Kruis dat kort ervoor, in 1864, was opgericht. De naam Constance Teichmann maakte een blijvende indruk en werd in verband gebracht met de eerste acties van het Belgische Rode Kruis in de 19e eeuw.

Thérèse Goldschmidt (1873-1963)

Thérèse Goldschmidt wijdt zich volledig aan de zorgsector door de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters te steunen. Ze is

tevens actief bij de oprichting van rusthuizen en vele andere projecten zoals het oprichten van de mutualiteit.

Jeanne Delaunoy (1881)

Jeanne Delaunoy onderscheidde zich tijdens de Eerste Wereldoorlog door de versnelde opleiding van studenten aan de verpleegschool Sainte Camille in Brussel evenals door haar inzet bij de het Hospitaal *l'Ocean* in oktober 1914.

De sport

Sport is niet aan mij besteed. Lichamelijke opvoeding maakt geen deel uit van mijn dagelijks leven als vrouw van de burgerij, tenzij een dokter me dat aanbeveelt.

In de tweede helft van de 19e eeuw maken sportcompetities opgang, uiteraard alleen voor mannen. De oprichting in 1894 van het *Internationaal Olympisch Comité* zorgt voor de institutionalisering van de sport en doet de vraag rijzen naar de plaats van de vrouw hierin.

Vrouwen namen voor het eerst deel aan de Olympische Spelen in Parijs in 1900. Ze zijn weliswaar in de minderheid. Weinig sportdisciplines zijn voor hen toegankelijk vanwege de hardnekkige vooroordelen inzake de anatomie van de vrouw en dus ook van de prestaties.

Na 1945 worden de sportdisciplines toegankelijker voor vrouwen. Ze sluiten zich aan bij sportfederaties die evenwel in handen blijven van mannen. Een belangrijk keerpunt vond plaats in de jaren zestig: het aantal sportvrouwen nam toe. In Stockholm vindt in 1967de conferentie *Sport en Vrouwen* plaats. Sport wordt op scholen onderwezen en allen, jongens én meisjes, zullen er wel bij varen.

De vraag van les Grenades

Zijn sportclubs nog steeds voornamelijk jongensclubs?

Volgens de State of Play on Girls/Boys Mixity in Sport zegt 51,8% van de jongens uit de 5e en 6e klas basisschool dat ze meer dan drie keer per week sporten, tegenover 28,1% van de meisjes. Verschillen kunnen ook liggen aan de beperkte zichtbaarheid van vrouwelijke kampioenen en het ontbreken van vrouwelijke rolmodellen, ook in de media, waardoor

professionele atleten veel meer zichtbaarheid krijgen dan professionele atletes. Verder is het belangrijk om te benadrukken dat vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de besluitvormingsorganen van sportinstellingen evenals in de rol van coach of leider. Ten slotte staat de cruciale kwestie van de toegang van meisjes en vrouwen tot sportaccommodatie en wedstrijden nu eindelijk op de politieke agenda.

Hélène Dutrieu (Marguerite Dutrieu) (1877-1961)

Hélène Dutrieu, topatlete begin 19e eeuw, was snelheidskampioen damesfietsen. Wat waren wij – haar tijdgenotes – daar toen trots op! Om haar tweedekker, La demoiselle genaamd, te kunnen bekostigen trad ze op met haar circusact *La Flèche Humaine*, die haar ook in het buitenland beroemd maakte.

In 1910 was zij naast dertig mannen, de enige vrouw die het vliegbrevet verkreeg. Ze was een uitzonderlijke deelnemster, ze won snelheidsraces

Leve de kampioenen...

Marie Protin – Lambotte (Emma) (1876-1965)

Marie Protin is een voortreffelijk schermster. In 1907 werd met haar steun de *Ladies Fencing Club* opgericht, de eerste vrouwenscherfclub.

Yvonne Reynders (1937)

Yvonne Reynders, Belgische wielrenster met internationale faam, won in de jaren 60 meerdere gouden en zilveren medailles bij de wereldkampioenschappen op de weg.

Ingrid Berghmans (1961)

Ingrid Berghmans is de pionier van de Belgische vrouwensport, met een ongelooflijke staat van dienst. Met haar 6 wereldtitels en 7 Europese titels is ze zelfs de meest succesvolle judoka uit de Belgische geschiedenis van de jaren '80.

Het Gerecht

Tot in 1922 was de toegang tot de balie uitsluitend voorbehouden voor mannen. Het universitair onderwijs werd nochtans veel eerder opengesteld voor vrouwen en wel in de jaren 1880. Mijn vriendin Marie Popelin, de eerste vrouw die een diploma in de rechten mocht ontvangen, solliciteerde in 1888 – tevergeefs – voor toelating tot de balie. Ook al is 1922 een overwinning, wij feministen gaan het daar niet bij laten!

Vanaf 1948 komt er verandering dankzij het vrouwenstemrecht en de toegang tot mandaten. De Belgische feministische groep voor de verdediging van werkende vrouwen, *Groupement belge de la Porte Ouverte*, speelde daarbij een belangrijke rol. Met het opgeven van de maritale macht is de vrouw volkomen vrij om te werken zonder de

toestemming van haar man. De arbeidsmarkt is voor iedereen toegankelijk, zonder onderscheid. De langzame openstelling van justitiële beroepen werd in de jaren zestig een feit met als kers op de taart de Raad van State. Desalniettemin zullen vrouwen veel te lang worden uitgesloten van justitie, dat vind ik gek, jij niet? In België zal de feminisering van de gerechtelijke sfeer onder meer gevolgen hebben voor het familierecht.

De vraag van les Grenades

Is rechtspraak egalitair genoeg?

Veel vrouwelijke slachtoffers van verkrachting of huiselijk geweld worden door de overheid niet goed behandeld. Vooral de afhandeling van zaken van migrantenvrouwen die het slachtoffer zijn van geweld, levert regelmatig grote mensen- rechtenproblemen op. De

#DoublePeine hekelt de gebrekkige zorg voor slachtoffers van seksistisch en seksueel geweld. En hoe zit het met ongehuwde moeders die jarenlang voor de recht-banken moeten vechten? Geconfronteerd met het falen van de overheid, zijn collectieven van vrouwelijke burgers opgericht (L'odyssée des mères célibataires, les Mères Veilleuses, le Collectif des Madrés). Een meer feministisch ingestelde justitie, zou moeten beginnen met het opleiden van politie, administratie, advocaten en magistraten zodat ze vrouwelijke slachtoffers van geweld beter begrijpen en oor hebben voor hun grieven. Dit stelt het vrouwelijke advocatencollectief Fem&L.A.W.

Marcelle Renson (1894-1988)

Op 8 april 1922 legt Marcelle Renson de eed af en werd zo de eerste Belgische vrouw die toegelaten wordt tot de balie. Eindelijk, wat

hebben we daarvoor gevochten! Ze getuigt: “We waren toen met drie vrouwen op zo’n driehonderd studenten. Natuurlijk was iedereen aardig tegen ons, maar we werden niet au sérieux genomen. We waren operettefiguren. Zelfs eenmaal aan de balie vonden sommigen het nodig om “ons te hoeden voor de gruwelen van het leven”. We kregen de bijnaam gazellen. Dat was lief maar toch wat minachtend”. Zij werkt samen met minister van Justitie, Emile Vandervelde, aan het wetsontwerp over de toegang van vrouwen tot de advocatuur. Als geëngageerde feministe werkt ze binnen de Nationale Raad van Belgische Vrouwen rond de thema’s emancipatie van getrouwde vrouwen, erkenning van de waarde van huishoudelijke arbeid, scheiding van goederen tussen echtgenoten en evenwaardig ouderlijk gezag.

Nog een vrouw die bakens verzet... en niet van de minste

Georgette Ciselet – Wagener (1900-1983)

De carrière van Georgette Ciselet verliep in twee fasen: eerst als liberale politica, daarna als advocate. Ze is de vierde vrouw die in België wordt beëdigd als advocaat en valt op door haar eis om een einde te maken aan de discriminatie van getrouwde vrouwen in de jaren dertig. Mede door haar werk als senatrice komt een einde aan de wettelijke onbekwaamheid van getrouwde vrouwen door de wet van 30 april 1948. Als eerste liberaal parlementslid en lid van de Belgische groep van de *Porte Ouverte*, zetelde ze tot 1961 in de Belgische Senaat waarna ze in 1963 magistraat werd bij de Raad van State.

De Wetenschap

Zonder toegang tot universitaire opleidingen voor vrouwen toegang tot wetenschappelijke beroepen. Met mijn eerder literair profiel maakt het niet veel uit. Maar nogal wat van mijn vriendinnen lopen vast wegens geen toegang tot opleiding. Het is wachten tot de jaren 1880 vooraleer sommige universiteiten vrouwen toelaten.

Wat heeft het voor zin om te leren als je niet kunt werken? Bij wet verkregen vrouwen vanaf 1890 toestemming te studeren voor arts of apotheker. De feminisering van medische beroepen start met de nieuwe eeuw. De komst van deze pioniers zorgt voor hoop. Ze worden rolmodellen voor de jongeren. In de aula's zijn ze steeds talrijker en zijn ze niet langer de uitzondering. Wat andere wetenschappelijke disciplines betreft, blijft de genderongelijkheid nog lang bestaan.

De vraag van les Grenades

Geeft de samenleving meisjes dekans om zichzelf te profileren als toekomstige wetenschappers? Bieden bedrijven gelijke kansen aan mannelijke en vrouwelijke wetenschappers?

Het vak wetenschappen in het leerplichtonderwijs vertoont te weinig vrouwelijke rolmodellen, wat ertoe kan leiden dat jonge meisjes hun interesse in wetenschappelijke sectoren en beroepen verliezen. Hoewel er tegenwoordig onder de artsen veel vrouwen zijn, worden STEM-beroepen (Science, Technology, Engineering, Mathematics) nog steeds grotendeels gedomineerd door mannen. Vandaag wordt in België slechts 14% van de functies in de sector van de nieuwe informatieen communicatietechnologieën (ICT) door vrouwen bekleed. Deze

beroepen zijn veelbelovend en hebben echter diversiteit nodig om vooringenomenheid bij het programmeren van applicaties te beperken.

Suzanne Simon (1901-1989)

Suzanne Simon studeerde af in de geneeskunde in 1926 en kreeg financiering om haar kennis te verdiepen in kankercentra in Frankrijk en de Verenigde Staten. Na haar stages in het buitenland komt ze terecht in het tumorcentrum en nadien op de afdeling radiologie en radiumtherapie van het Bordet Instituut in Brussel. In 1950 verkrijgt ze officieel de titel van hoogleraar. Op basis van de erkenning van haar titels en kwaliteiten, gaat ze aan de slag bij Euratom (Europese Gemeenschap voor Atoomenergie) en in de kerncentrale van Mol. Daar moet ze lijdzaam toezien hoe vrouwen in deze als risicovol beschouwde omgeving systematisch afgewezen worden. Zij verzet zich daartegen

omdat vrouwen volgens haar vrij moeten zijn om dezelfde risico's te nemen als mannen. In die tijd is ook het universitaire professorenkorps nog overwegend mannelijk. Om de loopbaan van vrouwen in de wetenschappelijke wereld te bevorderen faciliteert ze de toegang tot een specialisatie in Zweden dankzij een beurs die ze financiert.

Nog enkele inspirerende wetenschapsvrouwen...

Marie Derscheid – Delcourt (1859-1932)

Na een opleiding als lerares gaat Marie Delcourt geneeskunde studeren. Ze wordt lid van de *Société belge de chirurgie* (Belgische Vereniging voor Heelkunde). Haar vele verantwoordelijkheden brachten haar ertoe de *Ecole Supérieure de Kinésithérapie* op te richten.

Josephia Ioteyko (1866-1928)

De van oorsprong Poolse Josepha Ioteyko creëert een nieuwe discipline waarin het kind centraal staat: de pedologie (fysiologische en psychologische studie). Ze werkte daarbij samen met Belgische pedagogen uit die tijd, waaronder Ovide Decroly.

Marguerite Massart (1900-1972)

In 1922, de eerste vrouwelijke ingenieur van het land. Maakt carrière bij het Octrooibureau waar ze weinig vrouwelijke collega's ontmoet.

Lise Thiry (1921)

Deze wetenschapster, in 1955 oprichtster van de afdeling virologie van *het Pasteur Instituut* in Brussel, isoleerde voor het eerst het aidsvirus.

De Arbeid

Ik leef in een tijdperk waarin vrouwen vooral worden gezien als moeders. De plaats die hen wordt opgelegd is het huishouden waar het geleverde werk gratis is en geen economische waarde heeft. Op de arbeidsmarkt worden vrouwen minder betaald dan mannen. In tijden van crisis, zoals tijdens de beurskrach van 1929, zijn vrouwen de eerste slachtoffers. Zij worden ontslagen zodat mannen aan het werk kunnen gehouden worden. Zoals steeds stellen crises de vrouwenrechten op de proef...

En laten we niet vergeten dat ook andere vormen van discriminatie blijven bestaan... De wetgeving van 1888 verbiedt nachtwerk voor vrouwen en kinderen. Zwangerschapsverlof van 4 weken wordt in 1889 verplicht, maar tot in 1944 zonder loon. Maar daar blijft het niet bij: om te mogen

werken blijft de toestemming van de echtgenoot noodzakelijk. Volgens de wetgeving kan hij zich verzetten tegen de beroepsactiviteit van zijn echtgenote.

Patriarchale regels zijn obstakels voor de vervrouwelijking van beroepen. Toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt is een van mijn stokpaardjes, in navolging van veel feministen van de eerste golf. Een nieuw tijdperk begint in 1948 met de wijziging van het huwelijksvermogenstelsel en de wet op het ouderlijk gezag.

De vraag van les Grenades

Gendergelijkheid op het werk, is het zover?

Volgens het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen bedraagt de loonkloof op jaarbasis in 2021 23,1%. Tegelijkertijd is in België slechts één op de vier managers een vrouw, hoewel vrouwen

hoger opgeleid zijn (cijfers 2017). Om nog maar te zwijgen over gendergerelateerde intimidatie op de werkplek. Op het gebied van ondernemerschap vindt men steeds meer vrouwen, maar de kloof blijft groot. En hoe zit het met gratis arbeid? Bijna de helft van de vrouwelijke werknemers met jonge kinderen (46%) past haar werkorganisatie aan, vergeleken met slechts 22% van de mannen in dezelfde situatie. Deze kloof verklaart grotendeels het verschil in deeltijdwerk, dat een van de belangrijkste obstakels blijft voor gelijkheid op de arbeidsmarkt.

Emilienne Steux-Brunfaut (1908-1986)

Vakbondsactiviste Émilienne Steux groeide op in het arbeidersmilieu in de stad Dottignies. Ze begon haar carrière bij de textielbond waar ze lid werd van het *Nationaal Comité van Socialistische Vrouwen*. Zij ziet de link tussen de emancipatie van vrouwen en arbeid. In 1933, ze is dan 25

jaar, raakt ze verkozen tot plaatsvervanger in de Kamer. Haar bliksemsnelle klim valt niet in goede aarde bij haar politieke familie, de toenmalige *Belgische Werkliedenpartij*. Ze vinden haar “een arriviste”. Net als ik, is zij bezorgd over de opkomst van het fascisme en het rexisme in België. Ze treedt toe tot het *Wereldcomité van vrouwen tegen oorlog en fascisme* (CMF). We ontmoeten elkaar daar. Ze richt haar aandacht op de actuele internationale spanningen rond het Republikeinse Spanje en het communistische regime van de Sovjet-Unie. Even werd ze lid van de Communistische Partij en bevestigde ze daarmee haar radicalisme. Na de oorlog zet ze haar pacifistische en feministische strijd voort, ondermeer binnen de arbeidscommissies van het ABVV. In 1975 neemt ze deel aan de commissie die werd opgericht door het Ministerie van Werkgelegenheid en Arbeid, voorgezeten door Miet Smet, die hier verder nog ter sprake komt.

Ik bewonder deze activists die ijveren voor de financiële zelfstandigheid van vrouwen.

Victoire Cappe (1886-1927)

Ze organiseert een vakbondsectie voor de *arbeidsters van de Naald* in het Luikse. Samen met Maria Baers richt ze in 1913 het Algemeen Secretariaat der Christelijke Vrouwenvakverenigingen van België op.

Adèle Hauwel (1920-2004)

Vanaf haar 15e was ze politiek actief en nam ze deel aan de *Groupement belge de la Porte Ouverte*, waarvan de slogan luidde: voor de economische emancipatie van de arbeidster.

De weerstand

Van 1914 tot 1918, steunde ik vanuit Zwitserland de oorlogsinspanning als peetmeter voor gevangenen. In België kwamen veel vrouwen in actie tegen de bezetter: ze vormden 30% van het verzet. In sommige netwerken, zoals die van *La Dame Blanche*, zijn ze ongeveer even talrijk als de mannen. Zij staan in voor een hele waaier van taken gaande van het vervalsen van papieren tot het vervoeren van documenten, wapens en explosieven.

Helaas is het lot van de heldinnen maar al te vaak deportatie en veroordeling. Ik ben pacifist, en voer campagne voor vrede. En toch is het alweer horror alom. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden verzetsstrijdsters gedeporteerd naar Ravensbrück, een kamp voor voornamelijk vrouwelijke politieke gevangenen.

De heldhaftige daden van deze onverschrokken vrouwen kregen een plaats in de geschiedenis. Hun toewijding en moed wordt door iedereen bewonderd. En toch zal de militaire carrière pas in het laatste kwart van de 20e eeuw officieel voor vrouwen worden opengesteld.

De vraag van les Grenades

Wat betekent weerstand vandaag?

Zoals de Amerikaanse feministe Susan Faludi in "Backlash" uitlegt is elke doorbraak in vrouwenrechten gevolgd door een reactionair offensief. In ons tijdperk van economische en sociale crises is het conservatieve verzet tegen vrouwenrechten bijzonder gewelddadig. Volgens de Verenigde Naties komen de verworvenheden van de afgelopen 25 jaar steeds meer in het gedrang, zeker op het gebied van seksuele en reproductieve rechten. Voor ons blijft het een worsteling

om in de publieke en mediaruimte vrouw te zijn, des te meer als LGBTQIA, kleur of handicap. In een tijd van ideeënoorlog zijn het de verzetsstrijdsters van vandaag die voor hun rechten moeten vechten.

Marguerite Bervoets (1914-1944)

Marguerite was de dochter van de directrice van het Atheneum van Mons en haar dichterstalent viel al op van bij het begin van het middelbaar. Op 18-jarige leeftijd publiceerde ze een gedichtenbundel met als titel *Chromatisme*. Vier jaar later, in 1936, studeert ze af in Letteren en Wijsbegeerte aan de Université libre de Bruxelles. Doordrenkt van patriottisme, sluit ze zich in de zomer van 1941 aan bij de verzetsgroep bekend onder de naam Cinq Clochers en richt ze het clandestiene verzetskrantje *La Délivrance* op. Ze wordt verbindingsofficier voor een inlichtingendienst tussen Rijsel en Doornik.

In 1942 wordt ze gearresteerd, niet ver van de vliegbasis van Chièvres en gedeporteerd naar Duitsland. In augustus 1944 wordt ze met de bijl onthoofd. Ze schreef: “Jullie zal worden verteld dat ik nodeloos, dwaas en als een fanatiekeling stierf. Dat zal de “historische” waarheid zijn Ikzelf zie dat anders. Ik stierf om te getuigen dat men zowel waanzinnig van het leven kan houden als tegelijk kan instemmen met een noodzakelijke dood.”

Nog drie opvallende heldinnen...

Thérèse Minette De Tillesse – De Radiguès de Chennevière (1865-1963)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde Thérèse het netwerk *La Dame Blanche* dat 26 agenten telde, waaronder enkele vrouwen uit het aristocratische milieu. Bij het tweede conflict – ze was toen 75 jaar – ging

ze samen met Walthère Deivé opnieuw aan de slag in het netwerk *Clarence*.

Louise de Bettignies dite Alice Dubois (1880-1918)

Louise de Bettignies treedt toe tot de Britse inlichtingendiensten onder de naam Alice Dubois. Haar netwerk bestrijkt een gebied dat zich uitstrekt van het noorden van Frankrijk tot het westen van België. Haar arrestatie in 1915 betekent het einde van de activiteiten van het militaire netwerk.

Régine Orfinger – Karlin

Régine Orfinger, komt uit een joods Antwerps gezin en was sinds 1938 advocaat. Al vroeg duikt ze onder, samen met haar man, om aan te sluiten bij de groep *Les Partisans Armés*. Na de oorlog zet ze zich in voor vluchtelingen via internationale verenigingen.

De vrouwelijke politici

Vrouwen in de politiek hebben een impact op gewoonten en zeden.

Vanaf het einde van de 19e eeuw kwam Marie Popelin op voor vrouwenrechten in het algemeen en burgerrechten in het bijzonder. In 1921 richtte ik samen met Marie Parent de eerste vrouwenpartij op, de *Algemene Partij van de Belgische Vrouwen*. Bijzonder aan de Belgische kieswet was dat vrouwen zich verkiesbaar konden stellen terwijl ze tot in 1949 niet mochten gaan kiezen.

Beetje bij beetje vervrouwelijkt de politiek. In 1965 werd voor het eerst een vrouw, Marguerite de Riemaecker-Legot (CVP Christelijke Volkspartij), minister van Gezin en Huisvesting. In 1977 werd Antoinette Spaak (FDF Front démocratique des Francophones) de eerste Belgische vrouwelijke partijvoorzitter, een functie die ze bekleedde tot 1982.

Steeds meer vrouwen werden gekozen, soms dankzij wetgevende hervormingen zoals het quotabeleid (Tobback-Smet quotawet van 1994).

In 2002 bevestigt artikel 10 van de Grondwet eindelijk dat “de gelijkheid van vrouwen en mannen is gewaarborgd”. In hetzelfde jaar voert de wet de pariteit op de kieslijsten in.

De vraag van les Grenades

In België, gelijke toegang voor mannen en vrouwen in de politiek, echt?

In 2002 werd het beginsel van gelijkheid van mannen en vrouwen in de grondwet opgenomen, evenals de verplichting om gelijke toegang tot zowel verkozen als openbare mandaten mogelijk te maken en de gemengdheid op te leggen in alle uitvoerende mandaten op alle niveaus. Er worden verschillende wetten aangenomen die pariteit op de

kieslijsten opleggen. Ondanks deze juridische vooruitgang blijft politiek een mannenbastion in België. Behalve bij Ecolo en Groen zijn alle partijvoorzitters man. Mannelijke parlementsleden zijn vaker aan het woord en zijn veel zichtbaarder in de media dan hun vrouwelijke collega's. Om nog maar te zwijgen over het cyberpesten van vrouwelijke politici.

Miet Smet (1943)

Miet is een van de feministen die ons hebben opgevolgd, de vrouwen van de *tweede golf* in de jaren 70. Vanaf haar 21ste, toen de positie van de vrouw een politiek issue werd, was ze een activiste binnen de CVP. In 1975 kwam er een ommekeer. Ze wordt voorzitter van de Commissie Vrouwenarbeid, opgericht binnen het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid om de kwestie van de gelijke behandeling van mannen en

vrouwen te bestuderen. In 1992 wordt het Ministerie van Gelijke Kansen opgericht en aan haar toegewezen. Later voerde ze campagne voor hulp aan slachtoffers van verkrachting en geweld. In 1995 steunde ze de oprichting van Amazone, een plaats die vrouwenverenigingen in Brussel huis- vest. Het was ook onder haar impuls dat de geschiedenis van het feminisme door haar publicaties op gang gebracht werd.

Anderen openen de weg...

Isabelle Grégoire-Blume (1892-1975)

Krijgt de leiding van de vrouwenactie binnen de toenmalige *Belgische Werkliedenpartij* (BWP). In 1936 wordt zij het tweede vrouwelijke Kamerlid ooit.

Marguertie Legot-De Riemaecker (1913-1977)

De eerste vrouw die politieke beleidsposities bekleedt binnen een christelijke volkspartij: eerste vrouwelijke secretaris van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, eerste vrouwelijke minister en eerste vrouwelijke minister van Staat.

De Erfgoed

Bij de oprichting van het Mundaneum, begin 20e eeuw, heb ik een gespecialiseerde bibliografie over vrouwen laten maken. Zo heb ik in 1910 het *Office central de documentation féminine* (Centraal Bureau voor Vrouwelijke Documentatie) opgericht. Deze collectie van het Mundaneum, bestaande uit mijn onderzoek en mijn archief, is de eerste verzameling van feministische archieven in België. Gelukkig zetten anderen mijn strijd voort. Toch zal de geschiedenis van vrouwen jarenlang onderbelicht blijven en kon ze dan ook niet geschreven worden. De oprichting van de Groupe interdisciplinaire d'études sur les femmes (Groep Interdisciplinaire Vrouwenstudies) in de jaren negentig maakte een einde aan dit stilzwijgen. Met de steun van het Ministerie van Gelijke Kansen maakt een dynamiek rond vrouwengeschiedenis de

publicatie van naslagwerken en biografieën mogelijk. Hiervoor wordt een onderzoeksproject uitgewerkt van historisch materiaal, waaronder ook van mijn documenten. Thans wordt dit “erfgoed” opgewaardeerd met tentoonstellingen en geschriften. Laten we niet te snel juichen, er is nog heel wat werk te verzetten om vrouwen te integreren en zichtbaar te maken in de geschiedenis.

De vraag van les Grenades

Waarom spreken we nog over patrimoine?

In het Frans ontstaat stilaan een controverse over het woord “patrimoine”, men zou het liever hebben over “héritage”. En sinds enkele jaren richten de Journées du Matrimoine de schijnwerpers op vrouwelijk erfgoed, architecturaal, sculpturaal, stedenbouwkundig en maatschappelijk. Tegelijk zijn die dagen een gelegenheid om het

hedendaagse werk van vrouwen in de verf te zetten: artistiek, politiek en feministisch. Het is ook de plek om erop te wijzen dat publieke ruimte niet genderneutraal is. Zo verwijzen de overgrote meerderheid van straatnamen naar mannen (zie EqualStreetNames). De geschiedenis overleeft dankzij boeken maar vandaag wordt de overdracht gefaciliteerd door andere media (social media, podcasts, webplatforms, conferenties...). Door de diversiteit van gender, oorsprong en geloof worden de verhalen rijker.

Eliane Gubin (1942)

Historica Eliane Gubin is professor en lid van de academische staf van de Université Libre de Bruxelles. Toen ze eind jaren tachtig in Canada was, zag ze de feministische eisen toenemen in het licht van de conservatieve standpunten van de Katholieke kerk. In België zet ze haar

werk voort in de *Groupe interdisciplinaire d'études sur les femmes* (GIEF Interdisciplinaire Groep voor Vrouwenstudies). In de jaren negentig was het Archief- en Onderzoekscentrum voor Vrouwengeschiedenis een van haar meest opmerkelijke verwezenlijkingen. Daarmee kreeg de verzameling van archieven en getuigenissen aangaande vrouwen een permanente bewaarplaats gewijd aan de promotie van de geschiedenis van de vrouw. Het valt niet te ontkennen, Eliane Gubin en ik, we voelen, weliswaar met een eeuw verschil, dezelfde nood aan kennisoverdracht.

Historica's met eindelijk een andere kijk op de geschiedenis...

Germaine Faider-Feytmans (1903-1983)

Germaine werd gepromoveerd tot directeur van het Museum van Mariemont na de dood van haar man. Bijna dertig jaar lang nam ze beide verantwoordelijkheden tegelijk op zich: die van moeder van een groot gezin en die van conservator van het Museum. Onder haar leiding kreeg het museum koninklijke erkenning.

Denise de Weerd (1930-2015)

Denise is de eerste vrouw die in 1980 een boek uit geeft over de vrouwengeschiedenis in België: "En de Vrouwen". Eens met pensioen richt ze een centrum op voor homo en lesbische archieven en documentatie, het *Suzan Daniel Fonds* genaamd, als eerbetoon aan de Belgische lesbische activiste.

U hebt mij in deze ontdekking gevolgd. What denk u ervan? De geschiedenis van vrouwen is altijd in beweging. Onze strijd is legitiemer dan ooit.

Léonie, een woedend feministisch

Coördinatie

Stéphanie Manfroid

Opmerkingen

Les Grenades - RTBF

Grafisme

Ex-Nihilo

Illustratie

Atelier Mouette - Florence Sabatier

Vertaling

Luc Blondeel (NL)

Team van het Mundaneum

Administratief

Aurélie Montignie, Directie

Pascale Dumont, Secretaresse

Catherine Gillis, Secretaresse

Archiefcentrum

Stéphanie Manfroid, Verantwoordelijke wetenschapper

Jacques Gillen, Archivaris

Justine Stragier, Archivaris

Afdeling communicatie, deolgroepen en ontwikkeling

Gaétan Santarelli, Communicatie Manager

Clara Louppe, Pedagogisch Manager

Elodie Van Gheluwe, Evenementen en toerismemanager

Technische dienst

Eric Urban, Technisch manager (Gebouw)

Vincent Desfromont, Technisch manager (Evenementen en tentoonstellingen)

David Debeil, Technisch assistent

Ontvangst, informatie en reservatie

Tom Koopmans, Receptionist

Hugo De Noël, Receptionist

Herkomst van de documenten

L'Artothèque, L'Amsab-ISG, Les Archives générales du Royaume, Les archives de l'ULB, Les archives de la Ville de Bruxelles, Les archives de la Ville et du CPAS de La Louvière, Le Carhif, Le Carcob, Le Cegesoma, Equal Street Names, La Fondation Norbert Ghisoland, L'Hôpital Notre-Dame à la Rose, L'Ihoes, KADOC, Liberas, Les Matrimony Days, Le Musée des Beaux-arts de la Ville de Tournai, Le Musée royal de Mariemont, Les Musées royaux des Beaux-arts de Belgique, Le Pôle Muséal de la Ville de Mons, L'Umons

De organisatoren hebben er alles aan gedaan om de rechten op de illustraties af te handelen conform de wettelijke voorschriften. Houders

van rechten die wij desondanks niet zouden hebben kunnen vinden mogen zich wenden tot de organisatoren van de tentoonstelling.

Bijzondere dank

Jehanne Bergé, Els Flour, Jeanne Vercheval, vrijwilliger van het Mundaneum, idereen die hebben bijgedragen aan het project.

Met de steu van Fédération Wallonie-Bruxelles, Organisation des Nations-Unies pour l'éducation, la science et la culture, Label Patrimoine européen, Fondation Henri La Fontaine, Musée royal de Mariemont, Visit Wallonia, Gestion Centre Ville Mons, Télé MB, Les Grenades, La Première